

tért Sinkó Ervinről s sok más, a magyar irodalomban és irodalomelméletben szerepet játszó kortársáról olvashatunk érdekes adatokat. Találó szavakkal jellemzi a művészi formák álforradalmait és meleg színekkel festi a haladó gondolat minden úttörőjének arcképét, még akkor is, ha kritikusan teszi ezt.

Mint önéletírás is jellegzetes mű Hevesi Gyula könyve. A saját életútját rajzolja meg, de ez az élet a történelemmel fonódott össze; ez az út vezetők csupán egy nagy és széles áradásban, a magyar forradalmak, a Tanácsköztársaság, a kommunista emigráció gazdag krónikájának folyamában. Sok esemény itt teljesen új aspektusból kerül izgalmas közelségbe az olvasóhoz. (Csak éppen megemlítjük pl. a salgótarjáni szénmedence ellen támadó fehér cseh csapatok támadása elhá-

rításának, vagy a júniusi Tanácskongresszus lefolyásának történetét.) Hevesi Gyula kiemelkedő, hű harcosa volt és maradt a magyar kommunista munkásmozgalomnak; ugyanakkor elvitte és átadta más népeknek, a Szovjetunióknak is saját tudását és a magyar forradalom tapasztalatait. 1945 után pedig két és fél évtized alatt szerzett sokszorosan gazdag tapasztalatokkal tért haza hazájába. Hevesi életműve, a proletár internacionalizmusnak a tudományban is jelenlévő erejét dokumentálja.

Hevesi Gyula könyvéből szocialista eszméiséget, elvhűséget, a nép javáért munkálkodó tudományos szenvedélyt, céltudatos és rendszeres, szívós munkára serkentő erkölcsiséget tanulhat valamennyi olvasója.

Illés László

NAGY PÉTER : SZABÓ DEZSŐ INDULÁSA

Akadémiai Kiadó. Budapest. 1958. 148 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 22.)

A tekintélyes mennyiségű Szabó Dezső-irodalomban meglepően kevés a számottevő munka. Életében kevesen vállalkoztak arra, hogy kitegyék magukat — bármilyen bíráló szóval — freckelők gyűlöletének. Király György, Fülep Lajos, Kosztolányi Dezső példás bátorságú kritikáin kívül alig érdemel említést más kritikai mű; Erdély Ernő sikerületlen doktori értekezése (*Szabó Dezső regényköltészete*. Pécs, 1936. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. 66 l. 8°.) és Varga Károly *Szabó Dezső ideológiája* című tanulmánya (*Debreceni Szemle* 1934. I.) pedig inkább egyetemeink felszabadulás előtti színvonalára jellemzőek. A helyzet a felszabadulás után sem változott lényegesen e téren. Egyoldalú bírálatot s rehabilitációs kísérletet láttunk nem egyet, de olyan marxista értékeléssel nem találkoztunk, mely úgy tette volna mérlegre Szabó Dezső munkásságát, hogy abban elvi-ideológiai hibáinak könyörtelen leleplezése társuljon művészi erőneinek és hatásának elemzésével. Az Erdei Sándor *Kortársbeli* cikke nyomán kirobbant vita volt az első biztató ígéret arra, hogy az úgynevezett „kényes kérdések” megválaszolására is sor kerül lassan.

Nagy Péter tanulmányát a tudományos feldolgozás igénye emeli ki a Szabó Dezső-irodalom tömkelegéből s módszere és eredményei érdemlik meg a méltatást és bírálatot.

Nagy Péter az egyedüli járható utat választotta: Szabó Dezső fejlődésének történeti ábrázolásából indul ki, ebből akarja kibontani értékelését. A szintetikus ábrázolás, melyet nem előz meg történeti fejlődésrajz, mindig torzít, mivel azonos jellegű, de időben

össze nem tartozó jelenségeket társít. Az olvasót ugyan mehökkenti az, hogy Nagy Péter Szabó Dezső fejlődését csupán 1919-ig követi, de indokolása meggyőző. „Ez a korszak Szabó Dezső életének, művészi és gondolati fejlődésének felfelé ívelő szakasza: ez az az idő, amelyben eszméi és eszközei kiformalódnak. A következő negyedszázadban lényegében az ekkor felhalmozott tőke forgatásából él; gondolatilag, művészileg egyaránt inkább csak variál, mintsem gazdagszik. Ha e korszakának kulcsait jó helyen keressük, a következő periódus zárai is nyitva állnak előttünk” — írja (7. l.). Ha ezt úgy érti Nagy Péter, hogy Szabó Dezső 1919-ig tartó fejlődése megszabja további útja irányát, de magát az utat — kitérőt, zsákutcáit, kanyarulatait — ugyanúgy lépésről lépésre kell követni, akkor egyetérthetünk vele. Mert amilyen nyilvánvaló, hogy a Szabó Dezső-kérdés nyitja első fejlődési korszakában rejlik, ugyanolyan nyilvánvaló, hogy a további korszakok azért adnak új problémákat. Hogy mindjárt előlegezzünk valamit a várható tapasztalatokból: Szabó Dezső első sikerei más természetűek, mint a későbbiek. Szabó Dezső 1919 előtt, bizonyos értelemben úttörő jelenség, műveiben olyan eszmecsírák lelhetők, melyeket a két világháború közötti időszak bontott ki s növelt fel az expresszionizmusnak, aktivizmusnak olyan ábrázolási eszközeivel él, melyek csak a húszas években lesznek igazán populárisak. Végzetes elhanyaglásának, jobbra-balra való vagdalkozásának, kétségbeesett túlkompenzálódásának alapvető oka nyilvánvalóan az volt, hogy legsajátabbnak vélt eszméi közéletű

koreszmékké váltak, művészi eszközei popularizálódtak és elavultak s az a törekvése, hogy még egyszer eszméssel s művészi kifejező eszközökkel hökkentse meg kortársait, soha többé nem sikerült: ő hökkent meg realizálódott eszméi láttán, mint deres fejű bűvészinas. Ennek a fordulatnak, nyomon követése Nagy Péterre vár meg — hogy nem hiába, azt ez a kötet megnyugtatóan bizonyítja.

Nagy Péter könyvének van két szembeötlő tulajdonsága, mely elkülöníti az azonos szándékú átértékelő munkáktól. Az átértékelést ugyanis azzal kezdi, hogy nem az eddig feldolgozott irodalom eredményeiből indul ki, nem a már publikált adatok és nézetek elé tesz plusz helyett mínusz-jelet, hanem szélesebbé tágítja ismereteinket is — magyarul mondva: az átértékelést forráskutatással kezdi. Szabó Dezső-portréja többek között azért valóságosabb minden eddiginél, mert egyrészt Szabó Dezső kéziratosa önéletrajzát (*Életem*) is felhasználja, másrészt felkutatta Szabó Dezső vidéki publicisztikai munkásságának termékeit, a *Fejérmegyei Napló* hasábjain sárguló-porló cikkeket, kibányászta a székesfehérvári főreál értesítőjében rejlő adatokat, konzultált Szabó Dezső ma élő kortársival. A marxista értékelés fölényét tehát nemcsak a helyesebb szempontokkal, hanem az alaposabbra fundált bázissal bizonyítja.

Nem kevésbé lényeges sajátja művének az sem, hogy nem éri be a közkeletű patronok alkalmazásával Szabó Dezső ideológiai fejlődésének rajza során. Ha harmadikutaságról, sovén nacionalizmusról, antiszemizmusról, végletes individualizmusról, romantikus naturalizmusról beszél, ezek a fogalmak nem maradnak üres címszók, hanem behatol a század első évtizedei ideológiai vegykonyhájába s gondos kortörténeti és filozófiai tanulmányok alapján bontja ki ezekből, Marie-Jean Guyau, Nietzsche, Barrès, Maurras, Gide elméleteiből és művészi gyakorlatából azt a légkört, melyben a Szabó Dezső-i ideológia megszületett. Tanulmányának filozófiai és világirodalmi megalapozottsága és távlata előnyösen különíti el művét attól a primitív és provinciális gyakorlattól, mely a kozmopolitizmus látszatát, a szellemtörténeti módszer buktatóit azzal próbálja elkerülni, hogy megkerüli az irodalom filozófiai alapjait s nem vesz tudomást a világirodalomról. Nagy Péter tanulmánya azzal bizonyítja a marxista módszer fölényét, hogy a szembeütő és sajátosan magyarnak látszó jelenségek mögött megmutatja a mélyebb ideológiai okot és a jelenség másodlagos, nem magyar társadalmi talajból kelt mivoltát.

Nem is tudom, nem is akarom titkolni, hogy mindezt nem csupán a recenzens referáló kötelessége mondatja el velem, hanem az az aggodalom, melyet egyre gyak-

raban érzek irodalomtörténeti tanulmányok olvastán, melyekben a kutatást az átrendezés pótolja, a világnézeti elmélyedést a patronok alkalmazása, a világirodalmi távlatot pedig semmi.

A tanulmány első fejezete Szabó Dezső életútjának vázlata negyvenéves koráig. Ez a rövidségében is frappáns és gazdag anyagú fejezet, melyben családi környezetének hatásáról, diákéveiről, az Eötvös-Collegiumban és Párizsban töltött idejéről, valamint hányatott tanári pályafutásáról először kapunk valóságos képet, különösen egy szempontból rendkívül jelentős. Rajongók és ellenfelek, különböző előjellel, mitologizáltak Szabó Dezső emberi egyéniségét. Nagy Péter lépésről lépésre haladó, tényfeltáró munkája reálissá teszi Szabó Dezső emberi figuráját s meggyőzően mutatja ki, hogy a felfokozott becsvágy és az élettől, valóságtól való idegenség hogyan fordul benne elvtelen opportunizmussá. Ahogyan ifjú álmaiban alternatív lehetőségként szerepel az, hogy k. u. k. tiszt lesz, vagy új Kossuth, úgy válik az antiszemita, szocialistaellenes, klerikális székesfehérvári tanárból néhány hét alatt radikális, antiklerikális, a szocializmus igazát hirdető publicista. A tények egyszerű feltárása úgy lemezeleníti Szabó Dezső világnézeti fordulatát, hogy későbbi belső ellentmondásait is nagyobb óvatossággal kell kezelnünk, sőt publicista bátorságáról, sokimondásának morális értékéről is alább száll véleményünk. Az életrajzi tények és dokumentumok, ideológiájának elemzése során, minduntalan aktualizálódnak az olvasó tudatában, ott is, ahol Nagy Péter rá sem mutat élet és mű korrespondenciájára. Kár, hogy e bálványdöntő életrajzi fejezetben egyhelyütt megfutott Nagy Péter tolla. A Szabó-család alkoholizmusának magyarázata (10—11. l.) erőszakolt s nem meggyőző: az alkoholizmus nem korlátozódott sem a vidékre, sem a magyar úri osztályok alsó rétegeire s így a hozzáfűzött okoskodás is sántít. Az alkoholizmus a XIX. század végének nemzetközi jelensége; a statisztika adatai nélkül, pusztán világirodalmi dokumentumokkal is bizonyítható, hogy így van.

A második fejezet az életrajzi fejezet elmélyítése, azoknak a művelődési hatásoknak elmélyült elemzése, melyek Szabó Dezső fejlődése során érték, melyekről tanulmányai, vitacikkei — még a művészi megformálás lehetősége előtt, valósággal a fogantatás pillanatában, vallanak. Ennek a fejezetnek az a szembeszökő értéke, hogy bármilyen részletesen is ábrázolja Szabó Dezső bekapcsolódását a kor kulturális áramlataiba, egy percre sem veszi el a szemét az a társadalmi talajt és történelmi folyamatot, mely bizonyos értelemben meghatározza, milyen hatások és indítások iránt volt fogékony s

megmagyarázza, hogy ezekből az ihlető indításokból milyen konzekvenciákat vont le. A Szabó Dezső-legendát ebben a fejezetben nem kevésbé súlyos csapások érik. A Szabó Dezső által szuggertált, de még nyomaiban ma is élő Ady—Szabó Dezső-párhuzam például teljesen képtelenné válik e tanulmány tükrében. Nagy Péter kimutatja, hogy polgári fejlődésünk elmaradottsága, a feudalizmus gyökereinek sajátos utóélete hogyan fordítja Szabó Dezső útját — minden problémaazonosság ellenére — egy Adytól sarkosan különböző irányba: egy retrográd, középkori kollektivitás s egy paraszti faj-mitosz útjára. Különös figyelmet érdemel az, amit Szabó Dezső középkori koncepciójával kapcsolatban a katolicizmushoz és a misztikához való közeledéséről mond. Nemcsak azért, mert innen érthető igazán Szabó Dezső anti-racionalista útja, Barrés és Maurras útjával való érintkezése s egyes nézeteinek a náci ideológiába való torkollása. De azért is fontos ezeknek a szálaknak felfejtése, mert a magyar értelmiség egy jelentős része fasizálódásának is itt lehetjük előképét és magyarázatát. Általában: az egész fejezetnek van egy ilyen, Szabó Dezsőn túlmutató jellege. Szabó Dezsőnek a szocializmushoz való viszonya például érthetőbbé teszi, hogy az értelmiség egy része, radikalizmusa, a szocializmus iránti szimpátiája ellenére hogyan esett bele a fasizmus vermébe, hogyan vált a csak eszköznek felfogott szocializmus egy faji totalitarizmussá, „nemzeti” szocializmussá.

A harmadik fejezet Szabó Dezső művészi fejlődésének elemzése, az első szépprózai kísérletektől *Az elsodort falu*ig. Ebbe torkollik az életrajzi fejezet adatai s mindaz, amit Szabó Dezső tanulmányainak elemzése során ideológiai fejlődéséről mondott. Ez a gondos elemző munka viszi legnagyobb lépésekkel előre a Szabó Dezső-filológiát. Első jelentős, Szabó Dezső művészetének jellegzetességeit először felvillantó novellájának elemzése során (*Don Kisott penitencián*) Szabó Dezső alkotómódjának legfontosabb problémáira tapint rá. Kimutatja — találó párhuzamot vonva Ady és Szabó Dezső szimbolizmusa között —, hogy Szabó Dezső újnak ható expresszionista-aktivizmusának legjellemzőbb eszköze „valójában csak egy régi művészi eszköz megújításából álló fogás: az allegória — méghozzá a mennél plasztikusabban átlátszó allegória — felhasználása . . . nem az író sajátos szimbolikus világlátásának kifejezése, nem egy egységes (és talán a valóságnál is erősebb) szubjektív víziórendszer kifejezése, hanem elsősorban társadalmilag adott elvontságok abszolutizálása, köznyelvi példák és hasonlatok hirtelen eredeti jelentőségükre redukálása és ezen keresztül felduzzasztása, pszeudó-jelrendszer-

ré változtatása . . . Ugyanerre a — valójában csak az allegóriáig felérő — ál-szimbolizmusra árukkodik az irodalmi alakok, helyzetek rendkívüli jelentősége: saját legbensőbb érzéseinek és indulatainak kifejezésére nem tud önálló alakzatokat teremteni, megszólaltatásukra kénytelen Cervantes, Swift zsenijéhez, Mohamed legendájához folyamodni. S ez az egyedi szimbólumrendszer helyébe lépő közhelyes allegória-használat azért is fokozott sikert biztosított, mert az olvasó számára sokkal kisebb erőfeszítést kíván a megértése, mint Adyé; igaz, hogy általában kisebb művészi élvezetet is okoz” (87. l.). Ennél pontosabban, lemezletlenül nem lehetne Szabó Dezső művészi módszerét jellemezni s Nagy Péter arra is ügyel, hogy a módszer leleplezése — igaztalanul és történetlenül — el ne homályosítsa alkalmazásának politikai, irodalomtörténeti szerepét és azt, hogy egy páratlan, a maga nemében robusztus erejű művész él vele. Találomra mutat rá, hogy a Szabó Dezső-i elbeszélő-stílus „a szépprózában azt a szerepet játssza körülbelül, mint a költészetben a korai szabadvers. Sajátos műfajtalanságával új műfaji igények felé tapogató; a naturalista, impresszionista és szimbolista elbeszélés lehetőségeivel elégedetlenül feszegeti a műfaj kereteit azzal, amiből a legtöbb és legszenvedélyesebb áll rendelkezésére: lírával, gondolattal, újfajta kifejezéssel” (89. l.). Az alapvető szempontok tisztázása mellett arra is ügyel, hogy az olvasó sem a magyar, sem a világirodalmon belül ne veszítse el Szabó Dezső jelentőségének mértékét, rámutat, hogyan hangzik egybe sok merőben eredetinek vélt Szabó Dezső-i vonás Révész Béla, Balázs Béla, Kassák Lajos munkásságával, milyen megdöbbentő megfelelések lehetők André Gide gyakorlatával, Hermann Bahr gyakorlatával és elméletével. A gondos elemzések során egy-egy terminus technicusa is mélyre-világít: Szabó Dezső hőseit „lírai-retorikai hősök”-nek nevezi például, *Az elsodort falu*val kapcsolatban „epizodikus zsúfoltság”-ról beszél, magát Szabó Dezsőt — az önmagának szánt szerepe alapján s a szó teljes jelentését kihasználva — „magyar Redemptor”-nak nevezi. — E fejezet legnagyobb értéke *Az elsodort falu* részletekbe ható, értékelő elemzése (108—127. l.), ebben, mint egy gyűjtőlencsében, egybevillannak az előző fejezetek s az első művek során feltárt Szabó Dezső-i tulajdonságok, de ebben tárul fel teljes világossággal ennek a faji mítoszra épült, — ha szabad halál-esztétikáját így neveznem — negatív egzisztencializmusra épült művészetnek értelemi-ellenessége, antibolsevizmusa és aktív ellenforradalmi szerepe, sikerének nyitja és Szabó Dezső magába-hullásának magyarázata. De itt válik először dubiózussá Szabó

Dezső indulásának elhatárolása későbbi működésétől: *Az elsodort jatu* elemzését a *Segítség* elemzése tenné teljessé, amint hogy a *Boldog Misi* elemzése valósággal aktualizálja a *Csodálatos életet*. Ezek bizonyítanak igazán meggyőzően, hogy első, sikeres műveinek a legrosszabb tulajdonságai élnek tovább.

Az összefoglaló zárófejezetben Nagy Péter megkísérli meghatározni Szabó Dezső „groteszk nagyságát.” Véggövetkezetésének egy részével fenntartás nélkül egyetérthetünk. „Az a fajta kapitalizmus-ellenesség, mely a szocializmust is elutasítja magától, az a fajta népszerűség, mely a faj eszméjén keresztül akarja megváltani a népet — ezen egyedül és kizárólag a parasztságot értve — mindig vissza fog találni nálunk Szabó Dezsőhöz, ezeknek a gondolatoknak első megfogalmazója, legszínvonalasabb és legeredetibb képviselője a magyar szellemi életben ő volt. De ezek az eszmék döntő vereséget szenvedtek 1945-tel — utóvédharcaik sem fogják feltámasztani tudni őket” — írja (144. l.). Azzal nehezebben érthetünk egyet — éppen példái nyomán —, hogy művészete azért tartozik irodalmunk máig ható, tápláló humuszrétegébe, mert „olyanokra is hatott, akik gondolatilag, irodalmi és eszmei téren tőle távol, esetleg vele ellenkező táborban harcoltak és alkottak” (uo.). Példái ugyanis csak a népi írók köréből kerülnek ki s nem is mind találóak (én sehogyan sem tudom például felfedezni a rokonságot Szabó Dezső és Szabó Pál képpalkotó művészete között).

Szabó Dezső művészetének hatását én egyetemesebbnek látom, de történetien lezártak. A maga korában az irodalmi konvenciók kereteinek áttörésével, a nyelvkincs szabadabb és gazdagabb használatával, olyanokra is hatott, akik távol álltak tőle. Ez a hatás az 1919-et követő ellenforradalmi hullámban kulminált, ott, ahol forradalomellenes világnézete egybehangzott aktivista-expresszionista stílusával. Az ellenforradalom lassú lelepleződése, a fasiszta veszély megnövekedése idején ez a hatás egyre csökkent, egyre szűkebbre korlátozódott s a felszabadulás után már csak — az elhallgatás, a bírálat elmaradása következtében — a Szabó Dezső-legenda élt s eszméi burjánzottak reakciós körökben, művészi hatása irodalmi életünk peremén is csak olykor villant fel, mint a sekélyes, szittyós partvidéken a lidércfény. Mindezt annál könnyebben és határozottabban állapíthatom meg, mert Nagy Péter kitűnő könyvéből is ez következik.

Jelképi jelentőségének érzem, hogy Nagy Péter ott és abban a kérelhetetlen szellemben folytatja Szabó Dezső értékelését, ahol és ahogy azt Fülep Lajos 1919-ben megkezdte *Az elsodort jaturól* szóló, máig is időtálló bírálatában. *Szabó Dezső indulása* a Szabó Dezső-filológiának alapvető műve, az ideológiai és művészi bírálatnak és értékelésnek szerencsés talákozása. Bizalommal várjuk, hogy Nagy Péter az úttörés érdemét megszerzi a folytatás és befejezés érdemével is.

Bóka László

BÁN IMRE: APÁCZAI CSERE JÁNOS

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 606 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 2. sz.)

E dicséretes munkáról túlzás nélkül állíthatjuk, hogy irodalomtudományunk méltó tiszteletadását jelképezi Apáczai Csere Jánossal szemben, mely a háromszázadik évfordulóján. Elismerés illeti meg érte elsősorban a szerzőt, akinek sok éves eredményes munkája ebben a nagy terjedelmű monográfiában kapott megfelelő formát. De észre kell vennünk azt is, hogy noha már évtizedek során hivatkoztak Apáczaira, nagy szavakkal ünnepelték, egyaránt idézték emlékét jó és rossz ügy érdekében, s életműve feltáráshoz több esetben becsülhetetlen munka sem hiányzott; mégsem jöhetett létre a múltban Bán Imre könyvéhez fogható alapos, teljességet megközelítő feldolgozás. Abban, hogy ez a nélkülözhetetlen összefoglaló mű ma rendelkezésünkre áll, egész tudományos életünk tisztelete is kifejezést nyer Apáczai igazi jelentőségével szemben.

Apáczai nem kimondottan szépirodalmi munkáinak ismeretében, elsőrendűen vetődik fel a kérdés, milyen célkitűzések vezették az irodalomtörténész szerzőt e páratlan sokrétű anyag vizsgálatában? Vajon az irodalomtörténet eszközei elegendőnek bizonyultak-e az összefoglaló mű megalkotásához? Bán Imre célja az előszó szerint irodalomtörténeti szintézist adni. Nem kíván ugyan a mindent tisztázás igényével fellépni, minthogy a különböző szakterületekre továbbra is számos feladat vár, de előbb szerezte „az akadályokat az irodalomtörténeti vizsgálódásnak kell az útból eltávolítania”, s így írásával végeredményben „filológiai teljességre” törekszik. Mátrai László, ugyan csak e monográfiáról írott bírálatában (Magyar Tudomány 1959. l.), több irányú következtetést von le ebből a szándékot megvilágító nyilatkozatból. Rámutat többek

között arra, hogy a filológiának az irodalomtörténettel való azonosítása, vagy inkább annak csupán az irodalomtörténet körébe vonása milyen veszélyekkel jár együtt. Kétségtelen, hogy Apáczai esetében — számolva a jónéhány tudományág (pedagógia, filozófia stb.) szükségszerűen felvetődő problematikájával — az irodalomtörténész nem maradhat meg kizárólag a maga területén, saját vizsgálati módszereinél. Szerzőnk sem teszi ezt, s nyilatkozata nem fedti teljesen a tényleges megvalósulást. Többre vállalkozott ugyanis pusztán irodalomtörténeti vizsgálatnál, amidőn a különböző tudományágakhoz kapcsolódó források tisztázását végezte el, s főleg, mikor művével átfogó, filozófiára, pedagógiára stb. kiterjedő elemzést nyújtott. Mindemellett a könyv alapvető jellegét az irodalomtörténeti vizsgálat határozza meg. Jogos ez, s minden tekintetben nagy szükség volt rá, hiszen ezen a területen csupán a kezdő lépések történtek még meg. E kötet eredményei mindenesetre bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a lehetőség határán belül az irodalomtörténeti szempontok végigvitelének mennyire fontos szerepe lehet az összkép kialakításában, ilyen szerteágazó életmű esetében is.

A mű egészéről kialakítható általános vélemény minden bizonnyal kedvező, még ha tesztünk is néhány szerény észrevételt a vitatható pontok alkalmával. Lényegét tekintve e kötet olyan alapvető, szinte zsúfoltságig gazdag, erősen filológiai alapotosságú, és tartós értékű kézikönyv valósult meg, amely egybeolvasztani képes a szakirodalom revideált anyagát a szerző új eredményeivel, s főként az Apáczai-szövegek ez ideig még nem valósított teljes feldolgozásával. Ami főképpen hiányolható, az a határozottabb Apáczai-összkép.

Egyszerre végigolvasni a könyvet, s ily módon hasznosítani minden pontjában lehetetlen. Hosszabb idő kell még az Apáczai-irodalomban járatosabb olvasónak is a szerteágazó kérdés-komplexumok kellő felismeréséig. Az újból és újból adódó problémák kapcsán ismételtelen vissza kell majd térnünk hozzá, hogy legtöbbször biztos útbaigazítást kapjunk, de egyébként könnyen elmerül az olvasó — a szilárd elrendezés ellenére — a távolról sem egyszerű ismeretek áradatában. Mindennek alapoka Apáczai munkáinak sajátos arculata is, ahol pl. a matematikát és a geometriát váltják fel irodalmibb szövegek. Minthogy újat hozó tudományos művet alkotni csak az adott szövegek alapján lehet, és ha a szerző nem akarja az Apáczainál sajnálatosan sokáig divatozó dagályos ömlengések sorát gyarapítani, kénytelen számolni azzal, hogy sorait kevésbé találják majd „olvasmányosnak”. Bán Imre ebben megtalálja a helyes mértéket, bár talán a

tudományosság érdekében egy árnyalattal többet is feláldozott a megengedhető színeségből.

A monográfia beosztása, szerkezeti váza a művek és az életpálya adottságait szem előtt tartva a lehető legáttekinthetőbb megoldást kapja. Hat főrésze tagozódik: I. Származás, ifjúkor, iskolázás. II. Hollandiai évek. III. A Magyar Encyclopaedia. IV. A hazai puritánus mozgalom sodrában. V. Kolozsvári évek. VI. Az Apáczai-mű utóélete (és függelék). — A részek átlagban 70—80 lapra terjednek, kivéve a *Magyar Encyclopaedia* (III.) fejezetét, mely 230 lapnyi szöveggel terjedelemben is messze kiemelkedik a kötetből. E látszólagos aránytalanságot indokolja, hogy Apáczainak e főműve teljességében ezúttal kerül először részletekbe menő elemzésre, s így az még nem annyira az összefoglaló, mint inkább a feltáró munka jellegét viseli magán.

Az I. fejezetben belül a szerző Apáczai szülőfalujának múltjával kezd foglalkozni. Oklevelek és egyéb adatok vizsgálatának sűrű egymásutánjából jelentős következtést tud levonni. Apáczai község lakossága szabadsággal bíró várjobbágy nép lehetett, akik kezdetben kedvezőbb körülmények között éltek, de később lényegében szabályos jobbágysorba süllyesztésük következett be. Ezzel sikerült megvilágítania, hogy Apáczai ősei milyen társadalmi környezetben élhettek, s Csere János politikai öntudata miként kap igazolást ez „osztályharcos föld” ismeretében. Ennek a rész kérdésnek elemzése mutatja Bán Imre módszerének másutt is kísértő jellegzetességét, hogy helyenként az adatok halmozása és aprólékos, kevésbé célratörő boncolgatása már-már túlnő a tétel kellő bizonyításának határán, s a végső következtetést háttérbe szorítva, szükségtelenül nehezíti szövegét. Ugyanakkor persze az értékes, új adatok felszínre hozását, megbecsülését, és ez esetben is a tárgyhoz fűzött helyes állásfoglalását elismerés illeti meg. Kevés kérdésben volt ugyanis a múltban annyi bonyodalom és célzatos ferdtetés, mint a „származás” megítélésében. Különösen „nemessége” körül formálódtak ellentétes vélemények. Most megbízható módon tisztázódik a kérdés. E szerint Apáczai némi szabadsággal élő, de szegény szülők gyermeke volt; azaz miként Apáczai-falu lakossága bizonyos formális kiváltságtudat ellenére valóságos jobbágysorban élt, ennek megfelelően írónk családja esetében nem lehet szó valamiféle nemesi privilégium gyakorlati szerepéről, már csak az anyagi alapok hiánya miatt sem.

A továbbiakban a szerző körültekintően mérlegeli a sokat vitatott és megnyugtatóan nem lezárt név-írási változatok kérdését (Csere vagy Cseri stb.). Következtetései

nyomán, úgy gondoljuk, véglegesen megállapodhat az irodalomtörténet. Hasonlóképpen rendet tud teremteni az életrajzi anyagban is: a hazai, ifjú évek szinte napjainkig kuszált eseményeiben, az időpontok zürzavarában, az itthon végzett tanulmányok pontjain stb. Általában mindenütt szilárd tényekre támaszkodik, szembenállva a szakirodalom sokhelyütt anarchikus, légből kapott, egymásnak ellentmondó megállapításával. E fejezetben belül kap helyet a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korabeli magyar irodalom áttekintése is, mintegy az Apáczai-életmű előzményeinek megvilágítása céljából. Sikerült összefoglalás ez, szükségszerűen főként a protestáns vallásos, politikai és tudományos jellegű irodalomra szűkítve. Nem egy gondolatában új, eredeti felismeréssel találkozunk. Ha nem is érezzük teljesen bizonyosnak, hogy Apáczai számára az itt ismertetett anyag valamennyi esetben közelebbi olvasmány-élményt jelentett volna, lényegesnek tartjuk a monográfiának ezt a részletét. Minden bizonnyal egyetértéssel találkozik a Szenczi Molnár Albert és Alvinczi Péter, majd pedig a Medgyesi Pál által képviselt irányzat hangsúlyozása, valamint a kegyességi és prédikációs irodalom kiemelése. A kor történeti, politikai, állambölcseleti munkáinak értékes vázolását, minden egyes utalásában már kevésbé érezzük meggyőzőnek Apáczaihoz viszonyítva. A prédikációgyűjtemények vizsgálatakor, éppen az Apáczainál is felelevenedő hagyomány megmutatása érdekében kiemelendőbb szerepe lenne azoknak a prédikáció-típusoknak, amelyekben egyrészt még a reformáció harcos hagyománya folytatódik, másrészt az egyidejű társadalmi állapotok bírálata, ábrázolása jelentkezik. Bizonyos tekintetben a puritánus Medgyesi Pál is ennek az eszméiségnek és formának betetőzője, s ez pl. a hazai állapotokról szóló részekben Apáczainál is felismerhető. Ebből a szempontból viszont megragadó a kevésbé ismert Kecskeméti Alexics János művének a puritánus eszmékör irányába állítása. Hiányolnunk kell azonban a hazai puritanizmus kezdődő irodalmának Medgyesin túlmenő, részletesebb összefogását.

Apáczai hollandiai éveinek tárgyalását (II.) a kiutazás élénk, érdeklődést felkeltő rajza nyitja meg. Minthogy erre vonatkozólag adatok nem állnak rendelkezésre, kénytelen a szerző más ilyen tárgyú írások analógiájához fordulni. (Szenczi Molnár, Szepsi Csombor.) Annak ellenére, hogy a feltételezésnek és elképzelésnek nyílik itt tere, dicsérnünk kell a szerző eljárását, melyet nemcsak ebben az esetben alkalmaz. Ennek oka abban rejlik, hogy az életrajzi adatok rendkívül hiányosak, és a művek létrejöttét megvilágító körülmények sok esetben ismeretlenek. Gyak-

ran szükségszerű tehát az űrök betöltésére az analógiák, feltételezések alkalmazása. A többször előforduló „nem lehetetlen”, „valószínű”, „alighanem” kezdőszavak azonban, túlnyomólag a hitelesség igényével a szigorú történeti hűség keretében folytatódnak. Helyenként azonban ezek a hézagpótlások kissé feszítik, széthúzzák a mű egyébként közvetlen tényekre támaszkodó eresztékeit, másutt viszont színességet, változatosságot hoznak.

A holland gazdasági élet vizsgálata, a polgári berendezkedés magas fokának megmutatása után, átfogó kép tárul elénk az Apáczait fogadó ország pezsgő, kulturális, szellemi életéről, főleg az egyetemi viszonyokról. Ebbe ágyazódik ezután az itt tanuló magyar diákok szerepe. Világosan kimunkált Apáczainak Franeker, Utrecht, Harderwijk egyetemein végzett tanulmányrendje, doktori értekezésének tematikája stb. Régi mulasztást pótol azzal, hogy a Hollandiában írt tudományos leveleit alapos elemzésben részesíti, majd két hexaméteres versét értékel. Bebizonyítja, hogy állítólagos professzori meghívása Utrechtben nem lehetett valószínű.

A hollandiai évek legfontosabb hatásának, a puritanizmus és karteziánizmus megismerésének Bán Imre is elsőrendű jelentőséget tulajdonít. Noha a tárgy ismertetése kiemelő, s ha még ide számítjuk az *Enciklopédia* ezzel kapcsolatos utalásait is, bizonyos tekintetben elégedetlen marad az olvasó ennek a fontos kérdésnek kifejtésével. Az e témában elért eddigi kiváló eredményeknek (Turóczy-Trostler József kutatásai) nem pusztán filológiai előrevitelét várnánk ugyanis, hanem további elemzést, állásfoglalást szeretnénk a ráhatások következtében változó nézetek alakulásáról. Ha a szövegek bármik miatt az előremutató és visszahúzó nézetek kettősségét is mutatják, valamely konfliktusnak mindenképpen be kellett következni Apáczai tudatában az „új tanok” megismerése folyamán, s ennek felvetése hiányzik. Ha pl. nem is akarjuk az író karteziánizmusának tudatosságát többre tartani, mint ezt a szerző teszi, s a puritanizmus ellensúlyozásával is számolunk, a mentő körülmények ellenére magyarázatlanak, megfoghatatlannak érezzük, hogy pl. magának Descartes-nak és heves ellenfelének, az ortodox Voetiushoz nézetei békésen összeháríthatnak Apáczaira való hatásukban. De ha még kellő indokok miatt megfértek is, lehetetlen, hogy e kettősségen belül nem merült fel a nézeteknek valamiféle ellentéte. Hiszen ugyanezen sorok között olvashatunk arról, hogy a hollandiai szellemi életet a vita, a harc légköre jellemezte, hogy pl. adott esetben egy ortodox felfogásban tanító egyetem milyen „szorgalmasan és éberen” ügvelt az

„új tan” távoltartására. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy az író nyugodtan alkalmazza még műveiben a skolasztika eszközeit, ugyanakkor, midőn már az ortodoxiát törekszik szétzúzni. A hangsúlynak azonban akarva, nem akarva már a harcra, s a születő újra kell esnie, mivel ez az, ami Apáczait ebben a vonatkozásban is kortársai fölé emeli. Ezzel még távolról sem akarnánk Apáczait a „haladás bajnokának köntösében szemlélni”, amitől való okokkal óv a szerző, de éppen az általa felfedett, kiugróan haladó megnyilvánulások volnának nehezen összeegyeztethetők emez ellentéteket enyhítő felfogással. Mátrai László idézett cikkének egyik passzusa szerint Bán Imrének „mintha egyenest az volna a törekvése, hogy tompítsa az ellentéteket”. Szerintünk nem annyira a törekvés, mint inkább az Apáczai-szövegekhez való túlzott tapadás eredményeként áll elő más vonatkozásban is ez a helyzet, s mi valójában az ellentmondások határozottabb kifejezését hiányoljuk. Rá kell mutatnunk ugyanakkor arra is, hogy Apáczai forma szerint bőven szolgáltatja az olyan eseteket — különösen *Enciklopédiájában* —, amikor az azonos tárgyról kifejtett gondolatok egymásnak tökéletesen ellentmondók eszmiségükben, de mégis háborítatlanul megférnek egymás közelében. Példának elég, ha utalok egyrészt az *Enciklopédia* csillagászati fejezetében vallott kiemelkedő karteziánus kozmogóniai elméletre, másrészt a teológiai fejezet bibliai hatnapos teremtés történetére. Vagy végeredményben ugyan-est mutatják a modern természettudományi ismeretek egyrésztől, másfelől pedig a babonák, hiedelmek sokasága stb. Ez a magatartás azonban egyáltalán nem valami lezárt, végérvényes állapot, hanem a változás, a fejlődés jegyeit viseli magán. Jól mutatja ezt az elsőnek említett példa, mihez Bán Imre nyújt értékes adatot műve végén a *Philosophia naturalis* tárgyalásakor. Ebben a munkában ugyanis Apáczai már végeredményben a felismert ellentmondástól indítva a karteziánus kozmogóniát törekszik — természetesen távolról sem kizárólagosként elfogadni — csupán egyeztetni a mózesi teremtéstörténettel, amit e tekintetben már fontos lépésnek tarthatunk.

Nincs helyünk arra, hogy a *Magyar Encyclopaedia* tárgyalásának (III.) páratlan értékű teljesítményét érdeme szerint elemezzük. Ez a kötetnek csaknem egészében újatmondó része, annál is inkább, mivel e nagy műnek még csak most történik meg első részletes feltárása. Fő vonalakban a forrás és a szövegvizsgálat köti le a szerző figyelmét. Nem lehet elég elismerés azzal az erőfeszítéssel szemben, mellyel fejezetről fejezetre s ezeken belül Apáczai beosztását követve, a „vágaték”-ok szerint aprólékos figyelemmel

elemzi a filozófiai, mennyiségtani, földrajzi, orvostudományi, történelmi, teológiai, pedagógiai és más megannyi féle tudományág nehéz szövegét. A ma már oly sokszor érthetetlen, bonyolult, s nem is mindig következetes terminológiát általában helyesen oldja fel, úgy, hogy az *Enciklopédia* új kiadása után az itt elért eredmények valóban elhárítják az akadályokat a további vizsgálódás elől. Jóllehet bármennyire is teljes a filológiai tisztázás, az egyes tudományágak szakembereinek még maradnak tennivalóik. Részletekbe bocsátkozás nélkül csak annyit jegyeznék meg, hogy a precíz feltáró munka tömkelegében valamennyire elhalványul a mű egészéről formálандó egységes, átfogó kép, talán az *Enciklopédia* természetéből is adódóan részekre töredezik. E szempontból ütöképesebb, meggyőzőbb hatású a szerzőnek egy más igényű, ugyane kérdéssről írt összefoglalása. (It. 1953. 1—2. sz.)

Ámbár az *Enciklopédia* nem szépirodalmi alkotás, a szerző helyesen ismeri fel a nyelvi és formai eszközök jelentős szerepét, s ennek megfelelően jár el: Külön „Nyelv- és stílus a *Magyar Encyclopaediában*” c. fejezetet illeszt be. Hogy mennyire alapos a nyelv kérdéseinek vizsgálata, mutatja az Apáczai-terminológiának mind ez ideig legteljesebb, bár még korántsem teljes és hibátlan szótárszerű feldolgozása. Ami az *Enciklopédia* stílusát illeti, szerzőnk kiemeli, hogy az egyszerű és racionális jellegű; leírásokban gazdag, s a túlzott retorikai díszítést elkerülni látszik. Megállapításaival egyetérthetünk, ez az írás valóban az első kísérletek egyike az objektív értékelő próza kialakításához. Maradnak azonban még aggályaink. Szól ugyan a szerző azokról a stíluselemekről is, amelyek helyenként Apáczai stílusát széppé, élményszerűvé teszik, tehát a személyes megjegyzésekről, az érzelmi kitérésekről, a szenvedélyes állásfoglalásokról hazája elmaradottságával szemben stb., de ezt az oldalt kissé háttérbe szorítottak érezzük. Lehet, hogy az e fajta, Apáczaira annyira jellemző forma „csak önkéntelen, mesterkedés nélkül teremt stílusérték, nem tudatos írói szándék eredménye”, mindazonáltal az ilyen szubjektív gondolatok formai tükrében fedezhetők fel prózánkban azok a jellegzetes stílusjegyek, melyeket Magyar Istvánnál, Zrínyinél, Bethlen Miklósnál vagy másoknál elismeréssel illetünk. Itt tehát azt a pontot is megragadhatnók, ahol bizonyos mértékben Apáczai a stílushagyományokhoz kapcsolódik.

Az egyéb művek stílusvizsgálatát is jellemzik bizonyos mértékig az *Enciklopédiáról* elmondottak. Egyetértünk, amikor a magyarnyelvű *Tanács* c. munkát tekintni szerzőnk Apáczai „legszebb írásának”, és stílus-elemzését is a legsikerültebbnek tartjuk. A továbbiakban viszont az *Enciklopédia*

előszava és a két *Székjoglató beszéd* többet érdemelne a jelen feldolgozásnál. Igaz, hogy teljes elismerésre méltó, színvonalas képet kapunk pl. a székhoglatók esetében az antik retorika szabályainak alkalmazási módjáról. Ezeknek a műveknek legsajátosabb stíluserejét azonban — az általában egyéni, a megrendültségig izgató, hazai mondanivalóval együttjáró szenvedélyes, érzelmeiktől fűtött, szubjektív hangot — csak a retorika mellett veti fel. A témát következetesen ilyenféleképpen indítja: „Nem akadályozza meg az antik retorika Apáczait abban, hogy személyes érzelmeit tolmácsolja” stb. És mi tagadás, ezeknek a részeknek többoldalú, színesebb formai elemzését várnánk, amellyel, hogy gondolati anyaguk kifejtését is keveseljük.

Apáczai életének legmozgalmasabb szakaszát, a hazai aktív tevékenységet két fejezetben adja szerzőnk; Gyulafahérvár, illetőleg Kolozsvár körül vonva össze anyagát. (IV., V.) A gyulafahérvári állapotokat a puritánizmus szemszögéből nézve rajzolja meg. Itt készült munkáinak (*Székjoglató beszéd, Magyar Logikácska, Fortius Tanácsa*) elemzése után a Basire-ral folytatott, írónkra nagy csapást jelentő vitát ismerteti, majd a Kolozsvárra tolódo eseményeken belül ismét a művek kerülnek sorra. (*Beközöntő beszéd, Disputatio de mente humana, Akadémiai tervezet, Philosophia naturalis.*) Ebbe a fejezetbe illeszkedik még — igaz, kevésbé szervesen — a lényegre törekvő összefoglalás Apáczai pedagógiai eszméiről, ahol különösen a Comeniushoz fűződő viszony elemzésében jut jelentős eredményhez. — Lehetetlen volna most e sokrétű, legtöbb esetben helyesen interpretált anyagot behatóbban vizsgálat tárgyává tenni. Mellőzhetetlen azonban legalább kiemelése azon művek bemutatásának, amelyek ez ideig méltatlanul elkerülték a tudományos érdeklődést. Ilyen pl. a *Disputatio . . .*, amelyben a vita tárgya a lélek (gondolkodás) és a test viszonyának kérdése Regius és Descartes nézeteinek egymáshozhatóságában. Hasonló értelemben új feladatot vállal szerzőnk Apáczai legkésebbi művének, a kéziratban maradt *Philosophia naturalis*-nak ismertetésével. Ennek a mondhatni ismeretlen munkának fontosságát többek között abban jelöli meg — amiként már utaltunk rá —, hogy a legérettebb kartezianus gondolatok itt találhatóak meg.

Szólnunk kell azonban részletesebben a puritánizmus tárgyában lezajlott nevezetes vita értelmezésének kérdéséről, mivel azt nem érezzük egészen megnyugtatónak. Mátrai László is utal erre a részre, s itt találja legfeltűnőbbnek a „kibékítő” szemléletet. Apáczai új, polgári világból hozott felfogásának és a hazai feudalizmusnak ebben a nyílt összeütközésében — való igaz, hogy

Bán felfogásában az enyhítő, mérséklő körülmények kelleténél nagyobb szerepet kapnak. Így pl. arra a következtetésre jut szerzőnk — hogy az a régi, ismert hagyomány nélkülözi az alapot, miszerint a fejedelem Apáczait Marosba hányatással és toronyból letaszítással fenyegette volna meg elveiért. Majd folytatva a gondolatmenetet, hangsúlyozza, hogy az író sohasem volt halálveszedelemben; ideiglenesen elvesztette ugyan az állását, de helyette a fejedelmi udvar számára egyenesen kedvezőt adott Kolozsváron, ahol az alsóbbrendű iskola, amit a feudális hatalom nem szánt lefokozásnak, Apáczainak az igazi lehetőségeket nyújtotta. E beállítást Bán Imre saját, ezt megelőző helyes gondolataival sem tudjuk mindenben egyeztetni. Hogyan értsük akkor a nem sokkal ezeltört írt szavakat, melyek szerint Apáczai „nagyon jól tudta, hogy súlyos harcok várnak rá” Hollandiából történt hazatérése után? Vagy miért utal az *Enciklopédiában* a puritán etikának „martyromság szenvedést” vállaló pontjánál arra, hogy Apáczai majd éppen ezen a vitán bizonyítja be a tétel nem csupán elméleti megértését? A jelen értelmezéstől eltérően szerintünk sokkal inkább a harc, az összeütközés jellemezte a helyzetet. Ha nem is mindjárt Apáczai halálos ítéletét kell látnunk a fejedelem szavaiban, de mindenesetre a megfélemlítő, zsarnoki, hatalma érdekében mindenre kész nyilatkozatból nagyon is a feszült légkört érezhetjük, amit a hagyomány nagyon jól jellemez. Tudott dolog, hogy e nyilatkozat mellett volt törvény is a halálbüntetés kilátásba helyezésére az „újítók” ellen, az angliai „rút zűrzavar”-hoz hasonló eset elhárítása érdekében. Semmi alap nem indokolja tehát a fejedelem vezette és ez esetben Basire által szított feudális erők szerepének enyhítését.

A kolozsvári évek magyarázata sem egészen megnyugtató. Többek között olvashatjuk, hogy a város „szeretettel várta és fogadta”. Sok esetben igaz mindez, a polgári felfogású Váradi Miklóstól, hozzá hasonlóktól, tanítványaitól, a kolozsváriak nagyrésztől nem is várnánk mást, de köztudomású az is, hogy a szembenálló erők — például ortodox egyházi részről — itt is megvoltak. Ezeknek háttérbe szorítása pedig nehezíti a reális képalkotást.

Apáczai magatartását nehéz volna megérteni, ha nem számolnánk a vele szembenálló erőket látva, hallgatnia kellett. De kevésbé visz közel a valóság megismeréséhez az ilyen magyarázat is: „Apáczai öntudatos puritán volt: eszméileg a bibliai tanításban belül, még a zsarnokölés jogosságát is ki merte mondani, eszébe sem jutott azonban, hogy mindezt a magyar viszonyokra alkalmazza”. Igaz, hogy a jobbágyság elleni szenvedélyes

kitörés mellett találunk utalást írónk sorai-
ban az úr és szolga régi viszonyának elisme-
résére is, de társadalmi felfogása a kényszer-
rítő körülmények ellenére hazai vonatko-
zásban is vitathatatlanul előremutató, ha
természetesen nem is a zsarnokölés gyakor-
latáig. És ha nem így volna, Apáczai jelentő-
ségét tagadnánk. Tagadnánk azt az alap-
magatartást, amely oly meggyőző erővel
árad pl. a *Székfoglaló beszédeiből*, az *Enciklo-
pédia Előszavából* stb., hogy a hazai elmara-
dott állapotokon akar változtatni a külföld-
ről hozott eszmék felhasználásával.

Itt jegyzem meg, hogy többek között az
imént említett *Székfoglaló beszédek* és az
Enciklopédia Előszó nyilvánvaló eszmei
anyaga — a szenvedélyes állásfoglalás a
magyar feudális hátramaradottság jónéhány
tünetével szemben — bizony a vártnál sze-
rényebb elemzést kap a kötetben. Az ide-
vonatkozó gondolatok valamennyire a for-
rások filológiai vizsgálatának árnyékába ke-
rülnek. Már említettem, itt csak az össze-
benyomás szempontjából tartom jellemző-
nek, hogy éppen ezeknek a részeknek for-
mái vizsgálatát is egyéb tényezők hátrál-
tatják.

Összefoglalóan, a kötetből kapott Apáczai-
értékelésről elmondhatjuk, hogy Bán Imre
rendkívül komoly eredményeket hozott e
tekintetben is. Szolid, reális összkép alakul
ki gazdag anyagából, amelyben a marxizmus
sikeres alkalmazásának is jelentős szerepe
van. Ezen belül helyenként, kívánnánk az
Apáczai-kép határozottabb megrajzolását.
Van szerzőnk gondolatmenetében — helye-
sen — bizonyos óvakodás az osztályharc
elméletének túlzott, hibás alkalmazásától,
ami a múltban, Apáczai esetében sem járt
eredménnyel. De már kevésbé válik a marxista
igényű értékelés előnyére az a mód, ahogy
a források és szövegek filológiájában most az
osztályharc tételei bizonyos mértékig fel-
oldódnak. Nincs szó arról, hogy forradalmi-
ságot, vagy más túlzott felfogásbeli tudatos-
ságot akarnánk Apáczainál kimutatni. Elis-

merjük szerzőnk helyes megállapítását, mi-
szerint a puritánus vallásos ideológia meg-
határozó jelentőségű egész világnézetére, s
nála a puritanizmuson belül jelentkeznek
az egyéb haladó nézetek is. A helyes mérté-
ket azonban magasabbra emelnék: egyéni-
ségének, szemléletének rajzában hangsúlyo-
zottabban szeretnénk látni az új jelenségek
felé törekvő, az elgondolásiért a maga mód-
ján küzdő embert, akit a tenni-, megváltoz-
tatni-akarási új, haladó célok elérésére hevít,
ha az eszmei tudatosodást különböző okok
hátráltatják is. Szerintünk ezt igazolják a
szövegek s ezeknek filológiai vizsgálata is
ehhez hozhat adalékokat.

Igencsak meglegedésünkre szolgál, hogy
végre, reméljük végérvényesen sikerült e
kötettel elutasítani, felszámolni a dics-
himuszos, tudománytalan nacionalista és
egyéb káros irányú ábrándokat, amelyek az
Apáczai-irodalmat oly nagy arányokban
jellemzték. Kissé hiányoljuk azonban annak
a nemes pátosznak, lelkesültségnek, szenvedé-
lynek kisugárzását, ami mind Apáczait,
mind írásait nemcsak az észhez, de szívünk-
höz is közel hozza.

Lehetséges, hogy hatásosabb összkép válo-
sul meg, ha a monográfia szerkezeti megol-
dása — amely bár világosan, de mégis csak
széttagozza az idevonatkozó anyagot —
másként alakul, vagy egy kiegészítő, össze-
foglaló fejezettel bővül.

Végezetül dicsérrel kell megemlékeznünk
az Apáczai-mű utóéletének összefoglalásáról.
(VI.) A közvetlen tanítványokra, majd a
XVIII. sz.-ra tett hatás vizsgálata mellett,
különösen fontos eredményekkel jár a *Ma-
gyar Encyclopaedia* második (1803), győri
kiadásának vizsgálata (A fordító kiléte:
Kőszegi Rájnis József; a korabeli cenzúra
következtében kihagyott „veszélyes” részek
megjelölése stb.) Röviden, de elvi határozott-
sággal jellemzi a szerző befejezésként a szak-
irodalom megállapításait, visszautasítva a
sok torzító véleményt.

Gyenis Vilmos

ZRINSKI, PETAR: ADRIJANSKOG MORA SIRENA

Priredio Tomo Matić. Zagreb 1957, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 416
[2]l. (Stari pisci hrvatski 32.)

Zrínyi Péter (1621—1671) bátyja, Zrínyi
Miklós *Adriai tengernek Syrenaia* horvát
fordításával, átdolgozásával írta be nevét
a XVII. századi horvát irodalom történetébe.

Az *Adriai tengernek Syrenaia* eme korabeli
horvát fordítása a közelmúltban látott nap-
világot Tomo Matić gondozásában és beve-
zető tanulmányával a zágrábi Jugoszláv Tu-

dományos és Művészeti Akadémia kiadásá-
ban, a *Régi Horvát Írók* sorozat 32. köteteként.
A zágrábi Akadémiának ez a jelentős és nagy-
értékű sorozata, amelyben kritikai kiadásban
a XV., XVI., XVII. és XVIII. századi
írók művei látnak napvilágot, kerek kilencven
esztendővel ezelőtt, 1868-ban indult meg s az
eddigiek során a megjelent harmincegynehány

kötet közül a két világháború közötti években több már új, bővített és javított kiadásban is a kutatók kezéhez jutott.

Zrínyi Miklós *Adriai tengernek Syrenaia* 1651-ben jelent meg Bécsben. Kilenc évvel rá, 1660-ban Velencében került kiadásra horvát fordítása, az *Adrijanskoga mora Sirena*, amely a *Szigeti veszedelem* (Opsida sigetska) mellett egy híján Zrínyi Miklósnak a kötetben szereplő valamennyi lírai költeményét is tartalmazza.

A horvát fordítás rendeltetése ugyanaz volt, mint a magyar eredetie: buzdítani a török elleni harcra. Ugyanakkor Zrínyi Péter a horvát olvasónak anyanyelvén kívánta elérhetővé tenni azt a költői alkotást, amely nagyapjának és katonáinak, Szigetvár magyar és horvát védőinek hősi tetteit dicsőítette, vagyis a követendő példa erejével hatott a kor törökellenes hangulatában.

Zrínyi Miklós művét a magyar nemességnek ajánlotta. Őccse az eposzhoz írott egészében új ajánlásban a horvát vitézeknek mutatja be s a fordításban következetesen arra törekszik, hogy azt ne csak horvát nyelven, de horvát felfogásban és szellemben is nyújtsa olvasóinak s az egyébként meglehetősen hű fordításban általában előszere-tettel emeli ki Szigetvár védőinek horvát voltát. Amennyiben eltérés van (eltékelvte a bővítésektől) az eredeti és a fordítás szövegében, az rendszerint onnan ered, hogy a mondanivalót a horvát olvasó szemszögéhez közelíti és igazítja.

A *Szigeti veszedelem* Zrínyi Péter által készített horvát fordításának két változata ismeretes. Az *Adrijanskoga mora Sirena*ban 1660-ban Velencében nyomtatásban megjelent szöveg mellett Bécsben, a Nemzeti Könyvtárban található kéziratban az eposz első nyolc énekének a fordítása (Codex 10. 122). Ez a kézirat bizonyára Zrínyi Péter bebörtönzése és elítéltetése kapcsán juthatott Bécsbe. Ebben a fordításban a VIII. énekből csak 80 strófa van meg, ugyancsak hiányzik — a velencei kiadáshoz képest — a *Szigeti veszedelem* első hét strófája, tekintve, hogy a kézirat első lapja elveszett. A kézirat címe más kéztől ered.

Matic sajtó alá rendezte mind az *Adrijanskoga mora Sirena* teljes velencei kiadását, mind a *Szigeti veszedelem* bécsi töredékes kéziratot fordítását.

Zrínyi Péter közvetlenül bátyja könyvének megjelenése után gondolhatott és készülhetett annak horvát nyelvű kiadására. Így a bécsi kézirat az *Adriai tengernek Syrenaia* megjelenését követő években keletkezhetett, s Zrínyi Péter valamikor 1655 táján szakíthatta félbe munkáját, tekintve, hogy 1660-ban már nyomtatásban jelent meg a teljes horvát *Adriai tengernek Syrenaia*, ehhez pedig nemcsak teljes egészében átdolgozta a

kéziratban maradt első nyolc éneknek a fordítását, hanem horvát nyelvre ültette át a *Szigeti veszedelem* további hét énekét, valamint a könyvben szereplő költeményeket is.

A kéziratban csak itt-ott vannak apróbb javítások s nem hat első fogalmazványként, hanem a már javított első kézirat másolatának a benyomását kelti. Fennáll annak a lehetősége, hogy a kézirat esetleg nem Zrínyi Péter tulajdon kezétől ered, Matic azonban nem tartja kétségesnek, hogy itt a fordító saját kezével írott (másolt) szövegről van szó.

A *Szigeti veszedelem* horvát fordítását — mind a velencei kiadásút, mind a kéziratban maradt töredékes változatot — Dr. Franjo Iveković (*Hrvatska Zrinijada prema magjarskof*, 1866.) és Aleksandar Pisarević (*A magyar és horvát Zrinijász*, 1901; *Madjarska i hrvatska Zrinijada*, 1907.) vetette egybe a magyar eredetivel. Az összevetés során arra a megállapításra jutottak, hogy a kézirat szövege lényegesen közelebb áll az eredeti magyar szöveghez a fordítás kései-bb, nyomtatott változatánál. Az utóbbi ugyan lényegesen elrendezettebb, ennek ellenére azonban maga a fordítás, átdolgozás még így is elmarad az eredeti mögött.

A kéziratot és a nyomtatott fordítás között helyenként igen feltűnő strófa-szám ingadozás tapasztalható. A *Szigeti veszedelem* nyomtatásban megjelent fordítása — egészében véve — egyébként száznál is több strófát számlál a magyar eredetinel, vagyis a fordított szöveg gyarapodása kerekén egy egész ének terjedelmét teszi ki. A strófák gyarapodása az első tizenegy és a XV. énekre jellemző. A horvát fordításban helyenként egy-egy strófa helyett itt kettő és három is szerepel, s a strófák számának különbsége esetenként a harmincat is megközelíti. Ennek a fordítottja áll azonban a XII. és XIV. énekre. Ezeket az énekeket a fordító egész strófák kihagyásával vagy azok összeolvasztásával, összevonásával kurtította. A XIII. ének strófáinak a száma megegyezik az eredetivel.

Bevezető tanulmányában Matic kiemeli a strófák gyarapodásának egyik jellemző helyét: a magyar eredeti VI. éneke 28—31. strófáinak horvát tolmácsolását. Ezen a helyen Zrínyi Péter a horvát fordításban bátyjánál lényegesen erőteljesebben kívánta aláhúzni a németek iránti gyűlöletét, ezért a 28. és 29. strófa közé a kéziratban maradt fordításhoz kettőt hozzáírt (26—27.):

VI. 26.

Ako li u nimšku pomoć ti ban ufaš,
da će te izručit, od njega to čekaš,
on tebe pod zemljom rad vidil, to znaš,
hoće ti pomoći, kad jur žitak pušaš.

27. Al gdo je, ki nimšku prijazan jur ne zna, suprot Ugrom ona kako je nesložna, i Horvatu takaj vazdar je nazlobna, vnoga na to pelda mogla biti znana.

Azonban később, amikor a velencei kiadás-hoz átdolgozta a fordítást, még ezt is keveselhetette, mert még eggyel (33.) megtoldotta a közbeiktatott strófák számát (32—34.):

VI. 32.

Ako se pak ufaš, bane, v pomoč nimsku, da od nje prijimaš tvoju sriču Zrinsku, veruj Nimcu, da znaš, kako suncu zimsku, od njega moč imaš, kad primeš smrt tmsku.

33.

Još i sam to bolje moreš razumiti, da bi te rad glublje pod zemljom viditi, neg da živa sablje moraju sliditi: take j' Nimac volje tebi ugoditi.

34.

Malo j' ki prijazan jur nimšku ne spozna, Ugrom je protivan i kruto dotožna, Hrvat ki j' več viran, tomu j' več nazlobna, vnoga j' za to vsak dan vsud prilika složna.

Ezek a közbeiktatott strófák tulajdonképp nem teljes értékű hozzáköltések. Ugyanis a kézirat 26—27. és a velencei kiadás 32. és 34. strófája tulajdonképp a magyar eredeti 29—30. strófájának a szabadabb horvát átköltése, némileg a horvát szemszöghöz közelítve (fokozottabban áll ez a velencei kiadású szövegre). Ugyanakkor a magyar eredeti 29—30. strófájának a *hű fordítása* is szerepel a horvát átdolgozásban (a kéziratban a 28—29., a velencei kiadásban a 35—36. strófa). Teljes értékű hozzáköltés egyedül a velencei kiadás VI. énekének 33. strófája:

Magad is azt jobban megértheted, hogy szeretem mélyebben a föld alatt látni, sem hogy élőt kardok kell, hogy kísérjenek: a német így akar a kedvedben járni.

A bécsi kézirat a sorok és a versszakok szerkezete szempontjából is hűbb. A kéziratban a versszakok négy tizenkettes sorból tevődnek össze, amelyek mind összecsengenek. Ezzel szemben a velencei kiadású szöveg nemcsak a sorvégeken rímel, hanem ún. metszetrímje is van. Ez tette szükségessé a kézirat teljes átdolgozását. Zrínyi Péter itt a tenger melléki horvát költők példáját követte, s mintha csak Brno Krnarutć *Vazetje Sigeta grada* c. eposzának (1584) metszetrímes alexandrinusait utánozná.

A fordítás *kaj-horvát* elemekkel kevert *ča-horvát* nyelvjárásban készült.

Bevezető tanulmánya végén Maticé a horvát kutatók (Bosanac, Fancev, Ivšić, Laszowski és mások) jelentősebb újabb tanulmányai mellett felsorolja Bajza József, Csapodi Csaba, Ecsy Ö. István, Iványi Béla, Klaniczay Tibor, Markó Árpád, Sik Sándor, Széchy Károly, Szegedy Rezső, Várady Imre és Zolnai Béla idevágó, az utóbbi évtizedekben megjelent tanulmányait is.

Maticé figyelemre méltó munkát végzett Zrínyi Péter munkája kritikai igényű kiadásának az előkészítésével. Szöveggondozó munkája nem hagy maga után kívánnivalót, s helyeselni tudjuk, hogy a szöveg az ún. horvát *akadémiai* ábécével került kinyomtatásra, amely az ilyen és ehhez hasonló jellegű kiadásokra igen alkalmas és célszerű. Egy szempontra azonban rá kell mutatnunk, amely érzésünk szerint a hasonló kiadványoknál szem előtt tartandó. Maticé bevezetője egészen rövidre szabott megfogalmazásban tartalmazza ugyan mindazt a legfontosabbat, amit a művel kapcsolatban ezen kiadás használójának tudnia kell, nem kielégítő azonban a kötet apparátusa, amely emellett csupán a szöveg homályos helyeinek lábjegyzetes magyarázatára szorítkozik (számos esetben a magyar eredeti segítségével). Tekintve, hogy Zrínyi Péternek nem kimondottan *eredeti* munkája, hanem *fordítása, átdolgozása* került kiadásra, a bevezető tanulmányban megítélésünk szerint elmaradhatatlan és nélkülözhetetlen lett volna annak az eredetivel való részletes, elemző összevetése. Emellett szót az idevágó meglehetősen gazdag irodalom is. Legkomolyabb hiányossága a bevezető tanulmánynak, hogy szinte teljesen figyelmen kívül hagyja Zrínyi Miklós lírai verseinek fordítását, amelyek a *Fantasia poetica* kivételével mind ott szerepelnek a horvát fordításban s igen érdekes verstani kérdések megoldását kívánják meg. Az *Adriai tengernek Syrenia* horvát fordításának a szóban forgó kritikai igényű kiadása azonban épp ezeknek az összehasonlító munkálatoknak az elvégzését teszi lehetővé.

Maticé Zrínyi Péter horvát *Syrena*-átdolgozását így értékeli: „a horvát irodalomban a költői alkotásban nem jelentett jelentős lépést előre, számunkra (értsd: a horvát nép számára — V. D. Sz.) inkább nemzeti és kultúrtörténeti jelentőséggel bír annak bizonyosságaként, hogy feudális uraink rétegeiben is volt érdeklődés a népnyelv és a könyv iránt, mert míg tenger melléki városaink patriciusainak sorából a horvát irodalom története tekintélyes írókat tart számon, a báni Horvátország feudális urai közt nyomaik igen gyérek”.

Vujicsics D. Szoján